

KEÇMİŞİN FƏLSƏFƏSİ VƏ YA TARİX NECƏ YAZILIR?

Əvvəli jurnalın 284-cü (aprel 2010), 286-287-ci (iyun 2010 - iyul 2010),
288 - 296 - cü (sentyabr 2010 - may 2011) nömrələrində

Hamlet İSAXANLI

Keçmiş keçib gedib. Bu, məntiqi cəhətdən həqiqət olsa da, o qədər də sadə həqiqət deyil. Keçib gedən bizim keçmişimizdir, biz o keçmişdən əmələ gəlmişik. Kimliyimizi, mahiyyətimizi o keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Biz öz keçmişimizə bağlıyıq. Biz keçmişimizin davamıyıq.

Bəşəriyyətin keçmişi necə olub? Bu barədə əfsanələr, miflər və tarix söz deyir. Tarix daha dəqiq məlumat verməyə çalışır. Əslində, biz keçmişi tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik. Başqa sözlə desək, tarixin məzmunu keçmiş haqqında bildiklərimiz və öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarixin məzmunu və tutumu ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qədərdir. Tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır.

Keçmişin təbiəti və ruhu nədir? Keçmiş necə dərk olunur? Bəlkə keçmiş kəşf olunur? Keçmişin dərkində subyektivlik varsa, keçmişi öyrənən tarix nədir, elmdir, yoxsa sənət? Tarixi subyektiv edən hansı amillərdir? Tarix gözəldir; bu

gözəllik öz heyranlarını yoldan, başdan çıxarmırmı, tarix təhlükə törədə bilirmi? Tarix necə yazılır və ya necə yazılsa yaxşıdır?

Bu və buna bənzər suallar tarixin fəlsəfəsinə aiddir. Bu yazı keçmişdə baş verənlərin dərkilə ilə məşğul olan tarixin mahiyyəti haqqındadır. Elm və sənətin qovşağında yer tutan tarixin fəlsəfəsi, çox güman ki, tək tarixçilərə və filosoflara deyil, bəşəri düşüncələrə dalan hər kəsə maraqlıdır.

Tarixin hərəkətverici qüvvələri.

Tarix və tərəqqi

Hansı qüvvədir tarixi irəli aparan, bəşəriyyəti hərəkət etdirən, tarixi yaradan? Bu barədə filosof, tarixçi və digər mütəfəkkirlərin fikirləri çox maraqlı və rəngarəngdir. Burada bizi maraqlandıran digər məsələ isə tarix boyu insan təbiətinin dəyişib-dəyişmədiyi, cəmiyyətin və insanların necə, yaxşılığa, ya pisliyə doğru dəyişdiyi barədədir. Elmi və texnoloji tərəqqi şübhə doğurmur, lakin sosial tərəqqi məsələsi qədimlərdən bu günə qədər böyük mübahisə doğurmuş, bir-birinə zidd fikirlər bir-birini təqib etmişdir. Mübahisələr bu gün də davam etməkdədir.

Zərdüştlüyün əsas kitabı olan "Avesta" da tarix və həyat xeyir və şərin mübarizəsi üzərində qurulmuşdu. Qədim çinlilər əksliklərin bir-birini yaratdığını qeyd edirdilər. Qədim yunanlar harmonik həyatı ahəngdar edən qüvvəni hərəkətlə, ziddiyyətlər, müxtəlifliklər arasındakı münasibətlərlə izah edirdilər. Kişi-qadın, şəhər-kənd, xeyir-şər kimi əksliklərin birliyi hərəkət doğurur. Aristotel xeyir və şəri hərəkətin əsası, sevgini tarixin hərəkətverici qüvvələrindən biri sayırdı. Zenon ziddiyyətlərin aşkar

edilməsi üsulu olaraq dialektikanı irəli sürdü. Qarşıdurma, əksliklərin mübarizəsi tarixi hərəkət etdirir. "Tarixin mükəmməl, ziddiyyətsiz, xoşbəxt bir çağı gələcək" fikri çağdaş zamanımızda utopiya kimi qiymətləndirilir. Ziddiyyətlər yox olmayacaq, aradan qalxanların yerinə yeniləri gələcək - bu, dialektikadır. Hərəkət əksliklərin dialektikasıdır, bu fikir yeni dövrdə də bir çox mütəfəkkirlər tərəfindən səsləndirilmişdir (Benedetto Croce daxil olmaqla).

* * *

Herodotus müharibəni tarixi dəyişdirən əsas qüvvə hesab edirdi: "müharibə hər şeyin atasıdır, hər şeyin şahıdır. O, bəzilərini allah, digərlərini insan, bəzilərini qul, digərlərini azad etmişdir".

David Hume (1711-1776) insan həyatını idarə edən əsas qüvvənin vərdiş olduğunu iddia edirdi. Vərdiş xasiyyəti, xarakteri formalaşdırır, bu isə öz növbəsində ictimai həyatı müəyyən edir. Hume`a görə vərdişlər tədricən əmələ gəlir və vərdiş ictimai həyatı formalaşdıran kərpiclər olduğuna görə bütün tarixi pro-

David Hume

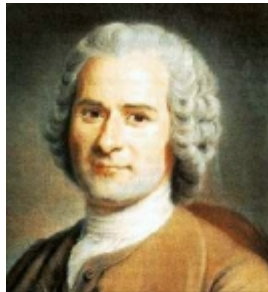

C. A. Helvetius

seslərdə tədrisçilik var. Bu yanaşma ictimai müqavilə haqqında görüşlərin təkamülünü görməyə imkan verir. Görünür ki, fərqli düşünən, gözüaçıq, cəsarətli və hiyləgər bir insan xüsusi bir halda digərlərini idarə etməyə, öz hakimiyyətini yaratmağa çalışırdı. İnsanlar

bunun faydalı olduğunu görür, hakimiyyətə rəğbət əmələ gəlir və bu, vərdişə çevrilir. Beləliklə, ictimai müqavilə birdən-birə, biraddımda ortaya çıxmır, o, tədrici bir prosesdir. **C. A. Helvetius** – bizi, fərdləri və insan toplularını hərəkət etdirən yeganə qüvvə maraqdır, - deyirdi.¹

Rousseau ziddiyyət-ləri cəmiyyətin inkişafında hərəkətverici güc hesab edirdi. Bir sıra Fransız marifçilərinə görə insan əməlinin hərəkətverici qüvvəsi eqoizm və şəxsi maraqlardır, yəni həzzə can atmaq və əzabdan qaçmaq meylidir. Bu halda mənəviyyatın əsasında faydalı olmaq (həm fərdə, həm cəmiyyətə) dayanmalıdır. Qanunvericilik də ictimai faydanı əsas götürməli, cəmiyyətin üzvlərini öz hisslərini bu yolda qurban verməyə çağırmalıdır.

Rousseau

Edward Gibbon maarifçilik dövrünün tipik və böyük tarixçisi – müdrikliyi deyil, insan irrasionallığını tarixin hərəkətverici qüvvəsi sayırdı. Onun Roma tarixinə həsr olunmuş sanballı əsərində Romanın çöküşü barbarlıq və dinin triumfu nəticəsində baş verir. Amma o, keçmiş

Edward Gibbon

qızıl dövr haqqında danışarkən daha çox sonrakı romantik cərəyana və əvvəlki humanistlərə yaxınlaşır.

V. Belinskiy də, bir çox filosoflar kimi, xeyir

və şərin mübarizəsini irəliləyən hərəkəti təmin edən qüvvə sayır. O, tarixin çürüyən və ölən dövrlərini yeninin gəlməsinə bir hazırlıq kimi görür və bu baxımdan tarixi tərəqqinin kəsilməz olduğuna əmin idi. Belinskiy “Bəşəriyyətin inkişafında limit, son hədd yoxdur” deyir.²

V. Belinskiy

* * *

Tarix hansı istiqamətdə və necə hərəkət edir? Geriləmə, tərəqqi, təkrarlanma, düzxətli, birxətli, çəxətli, spiralvari hərəkət, sıçrama (kvant) – bunlar qədimlərdən bu günə qədər sənətiməyən, müxtəlif dövrlərdə tarixşünaslıqda, sosiologiyada, tarix fəlsəfəsində müzakirə olunan ideyalar və modellərdir (ad çəksək uzun siyahı alınardı). Tarixi dəyişmələri keyfiyyət baxımından təsnif edərkən əsasən üç nəzəriyyə önə çəkilir: **tənəzzül** – reqressiya (dəyişmələr vəziyyəti pisləşdirir, deməli köklərə, əvvələ qayıtmaq lazımdır), **dövrilik** və ya **dairəvilik** (tarix təkrarlanır, təkrar kimi fırlanıb, tam dövr edib əvvəlki vəziyyətə qayıdır; yəni tarixilik yoxdur, baş verənlər sanki onların, bu gün dünənin təkrarıdır) və itələmə, əsasında təkamülün dayandığı **tərəqqi**.

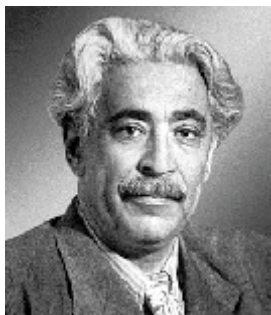
Tarixi tərəqqi tərəfdarları bəşəriyyətin heyvani başlanğıcdan insaniliyə, özünüsevərlikdən cəmiyyətin qaydalarına riayət etməyə doğru uzun yol qət etdiyini, ideala doğru yolun arasıkəsilməzliyini və tükənməzliyini müdafiə edirlər. Digərlərinə görə tarix boyu insanda və cəmiyyətdə dəyişmələr baş verir, lakin bu dəyişmələr insani münasibətlər baxımından, mənəvi cəhətdən kamilləşmə ilə müşayiət olunmur; dəyişiklik eninə və uzununadır, dərinliyi yoxdur. Gələcək bu gündən fərqli olacaq, görünür ki, mühüm dərəcədə yaxşı və ya pis olmaya bilər... Bəziləri cəmiyyətdə deqradasiyanın güclənməsini iddia edirlər. Həyatla dəyərlər arasında böyük məsafə, bəlkə də böyük uçurum var. Siyasət tarixi və fəlsəfəni üstələyir.

Tərəqqinin varlığını və gücünü hansı əlamətlərə görə müəyyən etmək olar? Bəlkə ümumilikdə həyat səviyyəsinin yüksəlməsi ilə? Maddi nemət-

¹Клод Адриан Гельвеций. Сочинения в двух томах. Том 1, “Мысль”, М., 1973; стр. 209-219

²В.Г. Белинский. Полное собрание сочинений в 13 т. М., Издательство Академии наук СССР, 1953–1959; см. 8 т., стр. 284

lərin artımı, orta ömür yaşının yüksəlməsi, azadlığın artması, təhsilin kütləviləşməsi, torpaq üzərində, suda və havada fəaliyyətdə olan dünya nəqliyyat şəbəkəsi kimi uğurlar tərəqqidən xəbər vermirmi?! Eyni nidalı sual vəba, taun, yatalaq, çiçək və vərəm kimi kütləvi xəstəliklərin müalicəsi, ümumiyyətlə, tibbi müalicənin uğurlarına (tam razı qalmasaq da, ölümə çarə umsaq da), elm və texnologiyanın inkişafına da aid edilə bilər. Sonuncu, yəni elmi və texnoloji inkişaf göz qabağındadır, aşkardır, münahisə doğurmur, lakin bunun mənəvi tərəqqiyə təsiri mübahisə obyektidir. Bəs insanın qəsdən, bilə-bilə törətdiyi Hiroşima və Naqasaki nüvə faciəsi? Bəs çağdaş insan həyatının gərginliyi və depressiyalar? Bəs

S. Vurğun

ətraf mühitin, biosferanın bəşəriyyəti böyük təhlükəyə salacaq dərəcədə çirklənməsi? Böyük Azərbaycan şairi **S. Vurğunun** dili ilə poetik ifadəsini tapmış Sosialist dövrünün bir-birinə zidd iki düşüncə tərzinə fikir verək. Komsomol marşı: “Hücuma tanklarla keçir komsomol/Təbiət təslim ol, düşmən təslim ol! (1933)” və təbiətə qayğı və diqqət lazım gəldiyindən bəhs edən “Çinarın şikayəti”: Ömründə bir şitil, bir budaq belə/Mühəndis əkməşmi barı əlilə/Ki, məni-bu boyda çınarı birdən/Qoparmaq istəyir durduğu yerdən?(1936)

Tarixi baxımdan bəşəriyyətin nəhəng texnoloji tərəqqi əldə etmiş olması şübhəsizdir. Lakin insani dəyər baxımından bu, tərəqqinin qiymətləndirilməsi sadə iş deyil. Humanitar sahə dəyər yönli olduğu üçün burada “tərəqqi varmı?” və “nə etməli?” sualları hələ aktuallığını qorumaqdadır. Bu iki sahənin, yəni texnoloji tərəqqinin və humanizmin birlikdə, əl-ələ verərək irəli getməsi, qoşa qanad taxıb pərvaz etməsi - əsl tərəqqi bu olardı... Əslində isə sənayeləşmənin, durmadan artan rəqabətin insan psixikasına mənfi təsir etdiyi düşünülür. Aqressivlik və stresin artdığı güman edilir. Siyasətdə beynəlxalq hüquq deyil, güc, ikili standartlar, lobbizm söz deyir...”Cəmiyyətin mənəvi əsasları elmi-texniki tərəqqi nəticəsində möhkəmlənmir, əksinə zəifləyir” fikri ortada dolaşmaqdadır

(J.J. Rousseau`dan üzü bu yana). Burada din kömək edə bilərmə? İnsan ümitsiz yaşaya bilmir. Din insana ümid verir. Bu yeganə ümiddirmi? Sosial utopiyalar (bərabərlik, qardaşlıq,...), miflər, milli və digər kimlik duyğuları, sevgi və ailə hissləri bəşəriyyətə kifayət edəcək dərəcədə müsbət enerji bəxş edirmi? İrrasionalizmlə rəasionalizm birlikdə xoş ahəng yarada bilərmə?

* * *

Maarifçilik dövrü tarixşünaslığa da töhfələr vermişdir, lakin bu tarixyazmanın məhdudluğu, birtərəfliliyi haqqında da danışılır. 18-ci əsr fransız maarifçiləri bəşəriyyətin irəliyə doğru hərəkət etdiyini söyləyirdilər (müvəqqəti geriçəkilmələr, yoldan sapmalar olsa da). Bu dövrdə ilahiyyət örtüyündən çıxan və insan əməllərini təsvir etməyə üz tutan tarixi təfəkkür yaranır və məhsul verirdi. Maarifçilər ilahi başlanğıc və səbəblərə cüzi yer ayırır və ya heç ayırmır, tarixi prosesi idrak və “sağlam düşüncə” ilə izah etməyə çalışırdılar. Voltaire, Didro və digər bir çox maarifçilər keçmiş səhvlərin, yanlışlıqların, cinayətlərin tarixi kimi görürdülər; fərqli düşüncələr də vardı. Təsadüflərin tarixdə mühüm rol oynadığını irəli sürməklə yanaşı tarixi prosesin müəyyən qanunauyğunluqlarını aşkar etmək istəyi və gələcəyə nikbin baxış xas idi maarifçiliyə. Keçmişin qaranlığını daşıyan cəmiyyəti yıxmaq və yeni ağıllı, normal cəmiyyət qurmaq arzusu ilə yaşayır, yaradır və hərəkət edirdilər. Antik çağı bəyənmək, ona bənzəməyə çağırmaq (“qədimlər” və ya “qədimçilər”), orta əsrləri, feodal dövrünü tam gerilik kimi qələmə vermək meyli xeyli güclü idi. Tarixi keçmişin mürəkkəbliyi, ziddiyyətləri tədqiqatlarda ciddi şəkildə irəli sürülmür, müzakirə edilmirdi. Lakin, ədəbiyyat və incəsənətdən fərqli olaraq, tarixşünaslıqda qədimçilik mütləq güc deyildi, antik dövrə tənqidi münasibət də vardı.

Bernard Fontenelle (1657-1757) elmi biliklərin ona yaxın zamanda və yaşadığı dövrdə tərəqqisini və qədim dövrə ayıq gözlə baxmaq məsələlərini əlaqələndirirdi: “tərəqqini heç nə qədimlərə sitayiş qədər çox ləngitmir”.³ Tarixi tərəqqi haqqında ən çox

Bernard Fontenelle

³A. Огурцов. Философия науки эпохи Просвещения. М., Наука, 1993; стр. 44

düşünən və yazanlardan biri, bəzi müəlliflər tərəfindən Fransada tarix fəlsəfəsinin banisi kimi qiymətləndirilən **A. R. Turgot** (1727-1781) idi. O, tarixə baxışını insan idrakının tərəqqisi ilə

A. R. Turgot

eyniləşdirir, insanın səhvlərində belə idrakın gerçək tərəqqisinin üzə çıxdığı fikrini müdafiə edirdi. A. R. Turgot iri dövləti və azadlığı maarif və incəsənətin inkişafında, dahilərin meydana çıxmasında vacib hesab edirdi. Ağıl və ədaləti birbirinə sıx bağlı, az qala eyni sayır, ağılın tərəqqisinin mənəviyyatın kamilləşməsinə, həqiqətə, xeyir və humanizmə gətirib çıxaracağına inanırdı. Tam Avropamərkəzçi olan A. R. Turgot Asiya xalqlarının elmə münasibətinin həmişə mistik ruhda olduğunu iddia edirdi.⁴

Tərəqqi ideyası tarixi prosesin kəsilməzliyini irəli sürür, maarifin yayılması və elmin inkişafı ilə cəmiyyətin get-gedə yaxşılaşacağına, saflaşacağına, ağılın, idrakın gücünə ümid bəslənirdi. Maarifçilərin çoxu elmin mənşəi, yaranması, hərəkətverici qüvvələri olaraq təbii-coğrafi səbəbləri göstərir, təsadüflərin və dahilərin həlledici rolunu qeyd edirdilər (bu, insanın və cəmiyyətin ənənəyə bağlılığını önə çəkən “historizm” cərəyanına tam tərs olan meyli –“antihistorizm”i əks etdirir). Səbəbiyyət ətraf mühitdə axtarıldı, lakin bir çoxları (Voltaire, de Condillac,...) bunu mütləqləşdirməyə qarşı çıxırdılar (yazımızın əvvəlki hissələrində bu barədə yazmışdıq).

İdrakın tərəqqisi maarifçi tarixşünaslığın (o cümlədən tarixi dövrləşdirmənin) əsasında dayanırdı. Riyaziyyat xüsusi diqqət mərkəzində idi. Bu, empirizmdən fərqli nəzəri modellərin əsasında dayanırdı. Təbiətşünaslığın tarixi ilə tarix elminin üsulları arasında yaxınlıq axtarıldı. Digər tərəfdən, qaynaqların tənqidi araşdırılması maarifçilərin (“Encyclopedia” müəlliflərinin) uğurlarından hesab edilə bilər. Universallaşdırma, sistemləşdirmə, ensiklopediyalaşdırma xas idi bu dövrə. Elmdəki böyük kəşf və sıçrayışları elmi inqilab adlandırmağa başladılar; bu, yeni forma, yeni hadisə idi (siyasi leksika elmi dilə daxil olurdu). Maarif-

çiliyi bəzən idrakın diktaturası, universal dəyər və həqiqətə monopol baxış kimi də şərh edirlər.

* * *

Görkəmli riyaziyyatçı və filosof **Marie Jean Antoine Condorcet** (1743-1794) ümid edirdi ki, elmin tərəqqisi sənayenin inkişafına və insan ömrünün uzanmasına gətirdiyi kimi idrak insanları ideala gətirəcək. Millətlər və siniflər arasında bərabərsizlik, insanlar arasında sosial bərabərsizlik aradan qalxacaq və insan kamil olacaq. Bunun üçün hamıya eyni imkan yaranan ümumtəhsil sistemi yaradılacaq. Dini və mədəni səviyyə yüksələcək, irqçilik aradan çıxacaq, xəstəliyə və qocalığa görə təqaüdlər veriləcək, yoxsulluq və dəbdəbə aradan götürüləcək, qadınlar və kişilər arasında bərabərlik əldə ediləcək, müharibələr qadağan olunacaq, ticarət azad olacaq. Qeyd edək ki, bu düşüncələri o, Konvent tərəfindən haqqında həbs qərarı çıxdıqdan sonra, qaçıb gizləndiyi və ömrünün ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə dayanan son ilində qələmə almışdır (və sonra, həbsdə intihar etmişdir). Onun gələcəyə nikbin və parlaq baxışı vardı: “Günəş öz ağılından başqa heç bir ağanı tanımayan azad insanların məskən saldığı Yer üzünü işıqlandıracaq”.⁵

Marie Jean Antoine Condorcet

Maarifçilər, o cümlədən Condorcet tərəqqini mütləq olaraq sonsuz sayır, çünki insan ruhu özünə sərhəd qoya bilməz. Ağılın tam qələbə çalacağını iddia etmək sanki tarixin sonu, yəni ən mükəmməl dövrün əldə ediləcəyi ideologiyasına gətirib çıxarıır, lakin tərəqqinin sonsuzluğu məntiqi baxımdan idealın əldə edilməyəcəyi fikri ilə həmahəng olur. Maarifçilərin bu baxışları həmçinin ağılın hökmü ilə tərəqqi edən, bir istiqamətdə artan tarixin gələcəyi öncədən görmə qabiliyyətinə malik olduğunu da iddia edir.

Qədimlərdən 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər “elm və bilik artdıqca bəşəriyyətin qarşısında duran maneələr aradan qalxacaq, problemlər həll olunacaq” fikri hakim idi. Maarifçilik, rəasionalizm, pozitivizm,...bunu deyirdi. Humanistlər insan təbiətinin nəcibliyi, alicənablığı fərziyyəsidən çıxış edir

⁴A. Огурцов. стр. 140-141

⁵A. Огурцов. стр. 174-175

(bunu nə təsdiq, nə də təkzib etmək olmur), “insana ləyaqət və ölçü hissi xasdır” fikrinə əsaslanırlar. V. Hugo “Səfillər” romanında Anjolrasın dilindən xoşbəxt gələcəyə böyük inam ifadə edir: “vətəndaşlar, 19-cu əsr böyükdür, amma 20-ci xoşbəxt əsr olacaq... Daha aclıq, əsarət, fahişəlik olmayacaq... Ümumxalq səadəti gələcək”. Lev Tolstoy ümid edirdi ki, 20-ci əsrin insanları daha mehriban və sülhsevər olacaqlar və daha savaşlar olmayacaq... Darvin, Marks kimi mütəfəkkirlər, bir çox -izm və cərəyanlar hər gələn nəslin və bütövlükdə cəmiyyətin əvvəlkindən daha mükəmməl olacağı, həyatın daha firavan və daha ədalətli olacağını təsdiq etməyə çalışırdılar. Lakin “İnsan təbiətinin təkmilləşdirilməsi ilə humanitar sahədə tərəqqi əldə edilməsi mümkün deyil” kimi əks fikirlər də əsassız görünür. 19-cu əsrin axırlarına yaxın və 20-ci əsrin əvvəllərində Nietzsche, Freud, Spengler kimi filosof və psixoloqların fikirləri irrasionallığın gücündən, artan gərginlikdən, idrakın büdrəməsindən xəbər verirdi. Ədalətsizlik ortadan qalxmır. Nietzsche'nin “Allah öldü” tezi və yaxın gələcəkdə bəşəriyyətin böyük fəlakətlə üz-üzə dayanacağı barədə öngörmələri təlaş doğururdu: “bizim bütün Avropa mədəniyyətimiz artıq uzun zamandır ki, bir əsrdən o biri əsrə keçdikcə artan bir gərginlik əzabı içində hərəkət edir və sanki fəlakətə doğru gedir”.⁶

Zərdüştə olduğu kimi bəlkə həyat, tarix doğrudan da xeyirlə şərin daimi mübarizəsindən ibarətdir? S. Vurğunun “İnsan” dramında filosof Şahbazın dilindən ortaya atılmış “Qalib gələcəkmi cahanda kamal?” sualının cavabı varmı? Əlac gözləməkdirmi? Deyirlər həqiqət nüfuzun, gücün deyil, zamanın övladıdır, yəni zaman hər şeyə aydınlıq gətirəcək. Lakin bəşər övladı mühüm məsələləri zamanın öhdəsinə buraxmaq istəmir...

* * *

Immanuel Kant

Fəlsəfəni yeni yüksək səviyyəyə qaldıran **Immanuel Kant** (1724-1804) təcrübə ilə idrak arasındakı münasibəti təhlil etdi. Kanta görə idrak təcrübədən qidalanmayıb, ondan şəkillənməyib, əksinə təcrübə dün-

yası idrakın apriori mövcud olan və dəyişməyən forma və kateqoriyalarından formalaşmış. Tərəqqi isə maksimum azadlıq əldə etməyə yönələn təməl insan haqlarının başqalarının haqları ilə tarazlığı nəticəsində baş verir. Buna əməl etmək üçün “kamillik konstitusiyası” yaradılıb həyata keçirmək zəruridir. Tərəqqinin baş tutması səbəbi insan təbiətinə xas olan antaqonizmdir; insan bir tərəfdən başqaları ilə ünsiyyətdə olmaq ehtiyacı duyur (yaşamaq, sağ qalmaq, iş görmək, inkişaf etmək üçün), digər yandan isə o, ürəyindən keçən hər şeyi əldə etmək üçün başqalarından ayrılmaq, özünü təcrid etmək istəyir. İnsanlarla yaşamaq olmur, insanlarsız da yaşamaq olmur. Bu beynəlxalq səviyyədə də baş verir, dövlətlər öz maraqlarını güdür, ancaq başqa dövlətlərlə bərabər iş görməyə məcburdurlar. Buna görə bir dövlət öz işinin düz getməsi üçün o birinin işinin düz getməməsini istəyir (və buna çalışır –üzdə deməsə də), lakin müəyyən güzəştlərə də getməli olur.

Qədim şahmat oyunu burada Kantın söylədiklərini nümayiş və təsdiq edən gözəl model rolunu oynaya bilər. Şahmat hər iki tərəfin-rəqiblərin qarşıya qoyduqları məqsədə (qələbə çalmaq, mümkün olmasa - uduzmamaq) çatmaq üçün aparılan mübarizəsidir. Oyunun strategiya və taktikası bu məqsədə çatmaq üçün düşünülmüş vasitələrdən ibarətdir.

Kanta görə tarix tərəqqinin tarixidir. Tarixçinin vəzifəsi hazırkı vəziyyətin, indinin necə əmələ gəldiyini göstərməkdir. İnsan rasionallığı, intellekt mənəvi azadlığa can atır, tarix bunu inkişaf etdirir. İnsan irrasionallığı – onun təbiətindəki ehtiras, eqoizm, cahillik də bu inkişafı həyata keçirən əsas vasitə və qüvvədir. İnsan başqaları üzərində hakim olmaq istəyir. İnsanın öz vəziyyətindən narazılığı tərəqqinin əsasıdır. Goethe bu fikri poetik şəkildə ifadə edir: dünya ona müqavimət göstərənlərin sayəsində irəli gedir. Kant tarixi siyasi təkamülün tədqiqi hesab edirdi. Keçmiş irrasionaldır, gələcək daha azad olacaq, tarix insan ruhunun inkişaf tarixidir.⁷

(davam edəcək)

⁶“Hakimiyyət iradəsi”nə girişdən

⁷R. G. Collingwood. The Idea of History: With Lectures 1926-1928. Oxford University Press, 1994; Chapter 3.3, pp. 93-103)